

Пелєвін Є. Ю.
аспірант кафедри політології,
Одеський національний політехнічний університет
(Україна, Одеса), arhitektonica@gmail.com

НАЦІОНАЛЬНА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Метою даної статті є виявлення специфіки архітектури як інструменту соціального управління та формування політики пам'яті. Надається визначення таким поняттям як історична пам'ять, державна політика пам'яті, національна картина світу. Дається характеристика колективної пам'яті українського суспільства. Її стан визначається як кризовий. Окреслено місце архітектурної спадщини серед інструментів формування державної політики пам'яті. Показано знакову природу та соціоуправлінський потенціал архітектури як інструмента формування політики пам'яті. Вони зумовлені тим, що простір архітектури має три виміри: соціальний, духовний та символічний. Через їх спряження відбувається поєднання процесів самоідентифікації влади та культурно-історичної динаміки розвитку суспільства в цілому. Це і робить архітектуру конституюючою універсально соціально-політичного порядку та інструментом формування державної політики пам'яті. Вивчення та популяризація національної архітектурної спадщини – актуальне завдання сучасної вітчизняної науки та державної культурної політики.

Ключові слова: архітектура, політика пам'яті, соціальне управління.

З проголошенням державного суверенітету та незалежності процеси формування націополітичної ідентичності в Україні отримали новий, заданий націонал-демократичною парадигмою поштовх для розвитку. Реалізація державотворчого проекту залежить, перед усім, від того, наскільки успішно виявиться державна політика з питань формування політичної нації. На порядку денному новопроголошеної держави стали питання становлення нової культурної та мовної політики, докорінної зміни освітянської доктрини, пошуку сучасного інструментарію формування політики пам'яті.

Спектр сучасних досліджень пам'яті, як наукової категорії є досить широким. Він охоплює такі галузі соціо-гуманітарного знання, як філософія (Ф.Ар'ес, П.Нора, Є.Тощенко, М.Фуко), соціологія (М.Хальбвакс), політологія (М.Атлюон, П.Хаттон), теорія комунікації (Дж.Онг), семіотика (О.Томпсон) тощо. Так, М.Хальбвакс у програмній роботі “Колективна пам'ять” визначає різницю між історією та пам'яттю, яка полягає, зокрема, в тому, що перша ґрунтується на “усучасненні” того, що багаторазово згадується багатьма поколіннями, а друга є документально підтвердженою і критично дистанціюється від сьогодення [1]. Спираючись на методологію М.Хальбвакса, П.Нора у проєкті “Простір пам'яті” пов'язав поняття “історична пам'ять” та “політика пам'яті”. На його думку, колективна пам'ять концентрується у т.зв. місцях пам'яті (ними можуть бути люди, події, ландшафтні об'єкти, традиції, пісні, споруди, що оточені символічною аурую), головна функція яких полягає у збереженні групової пам'яті. Створення і усвідомлення індивідами “місць пам'яті” є головним чинником формування групової ідентичності; а вивчаючи зміну цих місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи, а значить, і сформувати концепції політики пам'яті [2].

Проблема формування концептуальних засад політики пам'яті розглядається і у працях таких вітчизняних науковців як Ю.Зерній, В.Колеватов, В.Масенко, О.Нагорна, В.Полянський, І.Симоненко,

Н.Яковенко та ін. Переважна кількість авторів зосереджена на традиційних складових колективної пам'яті як основи відбудови державної політики пам'яті. Втім, поза зоною наукових інтересів дослідників залишилася проблема, пов'язана із визначенням місця та ролі систематизації та пропагування національної архітектурної спадщини як одного з важливих пунктів порядку денного вітчизняної державної політики пам'яті.

Метою даної статті є виявлення специфіки архітектурних інструментів соціального управління та формування політики пам'яті.

Історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі нарівні із мовою, традиціями, фольклором через набуття почуття духовної спорідненості об'єднує індивідумів, окремі соціальні групи у нації. Такі колективні уявлення про минуле є важливим соціокультурним феноменом колективної та індивідуальної самоідентифікації. Безумовно, формування історичних наративів є процесом спонтанним та еволюційним. Втім, у сучасних умовах найвпливовішим суб'єктом формування національної пам'яті виступає держава, оскільки саме держава володіє найпотужнішим арсеналом можливостей та спеціальних засобів відповідної політики та управління. Дану сферу діяльності органів публічної влади у політичному та науковому дискурсі прийнято називати “державною політикою пам'яті”, під якою розуміють сукупність офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної стратегії пам'яті національної спільноти.

З огляду на те, що в Україні процес націєтворення ще не завершений, про що свідчать перманентні динамічні соціальні зміни та драматичні події останніх часів, питання визначення концептуальних засад державної політики пам'яті, зокрема цілей, пріоритетів, засобів та методів її впровадження, не тільки не втрачає своєї актуальності, але набуває статусу державоутворюючих.

Розв'язання цього завдання відбувається в досить непростих реаліях. Адже сучасний стан колективної пам'яті українців є доволі специфічним. Його визначають такі фактори, як (1) наявність у суспільній свідомості населення України виразного дуалізму у поглядах на минуле, вираженого у співіснуванні двох антагоністичних моделей історичної пам'яті, які умовно можна позначити як “націоцентрично-державницьку” та “імперсько-радянську” [3]; існування визначених регіональних варіантів колективної пам'яті, що продукує відмінні типи колективної ідентичності (2); розмитість уявлень про походження, етно- та націогенез українців, що спричиняє недоформованість на рівні колективної пам'яті історичної автономності українського народу (3); комплекс віктимності, що виступає лейтмотивом історичного наративу українства, в наслідок чого у суспільній свідомості Україна постає жертвою, об'єктом, а не суб'єктом творіння власної історії (4); відчутна орієнтація на історичні наративи сусідніх країн певної частини населення України (5); певна відірваність української національної пам'яті від загальноєвропейського історичного контенту, так само,

як і віддаленість та неартикульованість української нації у пам'яті європейців (6); відчутна присутність в історичній свідомості громадян України знаків радянської доби, які зберігаються завдяки механізму ретрансляції через покоління та усталені зразки радянської художньої творчості й символічний простір (перелік державних свят, церемонії, пам'ятники, топоніміка тощо).

Отже, у цілому стан історичної пам'яті українців можна охарактеризувати як кризовий, а зазначені вище чинники ускладнюють формування та впровадження ефективної політики пам'яті. У таких непростих обставинах ефективне формування концептуальних засад державної політики пам'яті потребує чіткого визначення стратегічних цілей та окреслення засобів їх досягнення. Серед них виокремимо дві: максимальне використання потенціалу історико-культурної спадщини у справі патріотичного та естетичного виховання (1) та узгодження регіональних інтерпретацій історичного минулого із загальнонаціональним каноном історії (2). Задля їх реалізації необхідно використовувати наявний потенціал національно-культурної спадщини, до якої належать, зокрема, й пам'ятки архітектури. Втім, без виявлення їх знакової природи як інструменту соціального управління, досягнення поставленої нами у статті мети буде не повним.

Пристаючи до характеристики субстанціональної природи та соціоуправлінського потенціалу архітектури, відзначимо, що історично склалося два феноменологічних типи сприйняття державної влади. Згідно першого, влада є заснованою на примусі та економічному тиску. У даному випадку суб'єкти влади (індивіди та інститути) не зацікавлені у автоекспонуванні (самопрезентації). Згідно другого, влада спирається на уявлення населення про ідеальний тип політики, а, значить, примушена відповідати йому, при наймі, у зовнішніх проявах. В останньому випадку суб'єкти влади виконують репрезентативні функції: вони представляють у власному обличчі усю державу. Це призводить до поширення у середовищі політичного класу прагнення до автоекспонування, яке практично й реалізується за допомогою мистецтва. Саме у даному контексті і проявляється найбільш чітко семіотичний (знаковий) характер влади. Адже, як зазначає М.Берг, немає знака або думки про знак, які були б не про владу і не від влади [4, с.10].

Саме семіотичний вимір владних відносин у державі демонструє потужність символічного капіталу мистецтва та архітектури, як механізму політичного управління, зокрема й у сфері політики пам'яті. Символічна система формує антропологічний соціокультурний комплекс – національну концептосферу як сукупність смислів, символів і архетипів, що характеризують будь-яке суспільство, а, значить, й моделює естетичний ідеал. Такий ідеал є породженням діалогової або іншої комунікації у межах певної культури і служить своєрідним еталоном, з яким співвідноситься предмет спостереження. Водночас, сам символ також є соціально обумовленим, позаяк, він ніколи не виникає поза контекстом певного набору системи смислів, що породжені даною культурою. Таким чином, архітектура здійснює суттєвий вплив на

соціум через символи та концепти, але лише за умов, що вони самі спираються на уявлення, в тому числі й політико-ідеологічні, що поділяються усім суспільством.

Всяке суспільство містить певну кількість взаємопов'язаних та незамінних сфер (полів за термінологією П.Бурдьє), які складають його основу. Однак, на кожному конкретному історичному етапі соціального розвитку, в залежності від його спрямованості та динаміки, окремі елементи соціальної системи набувають домінуючого статусу або займають другорядну позицію. Такий нелінійний і мультітемпоральний характер суспільного розвитку призводить до того, що у періоди системних зрушень, які й визначають координати державотворчого процесу, на авансцену політики завжди виходять інші системні елементи, які, можливо, у часи стабільності та процвітання, під впливом багатьох чинників (політичних, економічних, ідеологічних тощо), сприймаються як допоміжна, обслуговуюча компонента, а не рушійна сила соціального процесу. Саме таким елементом і є сфера мистецтва та архітектури. Причому, естетизація політичного простору є механізмом політичного управління, який спроможний ефективно впливати на одну з найскладніших сфер соціального буття – суспільну свідомість.

Потенціал витворів мистецтва та архітектури як інструментів соціального управління, закладений у конфліктному характері самих соціально-владних відносин. Дана субстанційна специфіка політичного неодноразово підкреслювалася багатьма дослідниками. Приміром, К.Шмитт, намагаючись визначити сутність поняття “політичне”, визначає, що політика не має під собою жодного предметного підґрунтя, але зумовлена роз'єднанням індивідів на “друзів” та “ворогів”, позаяк вона виникає лише у наслідок боротьби груп та організацій: “Політичне може здобувати свою силу із різних сфер людського життя, із релігійних, економічних, моральних та інших протилежностей” [5, с.45]. Схожої думки додержувався Р.Арон. Кваліфікуючи політику як *polisy*, тобто, як концепцію, програму дій або безпосередньо дію індивіда чи групи, він водночас розглядав її і як *politics* – сферу суспільного життя (поле), де конкурують різноманітні *polisy*. (Див.: [6]). Як перманентну боротьбу за збереження або трансформацію систем сприйняття світу та розподілення матеріальних та інших благ розглядає політику й П.Бурдьє [7]. Отже, виходячи з конфліктогенної природи соціально-політичних відносин можна стверджувати, що їх рушійною силою виступає конкуренція на полі вироблення ідей, ідеалів, ідеологій, картин світу. Дана продукція духовного виробництва завжди адресується конкретним соціальним групам і служить реалізації та захисту їх інтересів. Одним з ефективних інструментів створення заданих картин світу і виступає архітектура. Однак необхідно наголосити, що проникаючи практично в усі соціальні сфери, зокрема й у сферу мистецтва, політика стає її організуючим механізмом, оскільки, “характеризує не тільки частину соціальної сукупності, але й усе обличчя суспільства” [6, с. 27].

Втім, на відміну від економіки, мистецтво та архітектура не лише задовольняють потреби людини, але й створюють їх. Це зумовлює їх чільну роль у процесі формування масової свідомості, створенні суспільних цінностей та ідеалів. І саме у реалізації даної функції архітектури ми і спостерігаємо її зближення з ідеологією та політикою пам'яті. Таким чином, поряд зі світоглядною системою (міфом, релігією, ідеологією), архітектура, володіючи нормативним статусом, виступає конституюючим елементом будь-якого суспільства. Естетичні уявлення є одним з потужніших чинників ідентифікації. Найчастіше архітектура виступає у ролі охоронця національної та культурної самобутності народу. Більш того, історія свідчить: у періоди системних трансформацій, що супроводжуються соціальними потрясіннями, не рідко саме мистецтво та архітектура беруть на себе місію забезпечення не тільки охорони ідентичності, але й виживання всього соціуму. Отже, соціальну природу мистецтва і архітектури та їхню консолідуючу місію у державотворчому процесі зумовлює місце, яке вони займають у соціокультурній матриці. Художня культура співіснує з політичною реальністю і, разом з інституціалізованими механізмами створення та розподілу соціальних і культурних благ, містить й інкорпоровані естетичні уявлення. Така взаємозначеність політичного і естетичного призводить до фактичного паралельного конструювання двох реальностей (політичної і художньої). Причому, досить часто, у разі їх перехрещення, саме мистецтво й архітектура здійснюють значний вплив на сприйняття соціального світу, а не навпаки.

Відомо, що в політиці разом з традиційною, загальнозрозумілою та загальноприйнятою безпосередньо матеріальною мотивацією, величезну роль відіграє мотивація, яка базується на менш раціоналізованому та чіткому підґрунті. Політика не може існувати без телеологічної сфери, яка займається виробленням, формулюванням та символічним оформленням загальнонаціональних державних стратегій, цілей, завдань. "Будь-який режим повинен мати уявлення про свій ідеал. Будь-який режим ставить перед собою задачі морального або гуманістичного порядку, з якими повинні погоджуватися громадяни", – зазначає Р.Арон [6, с. 37].

Традиційно за функцію цілепокладання у суспільстві відповідали міф, релігія, ідеологія, які у процесі власної трансляції та популяризації смислів і використовують потенціал естетичної та символічної сфери буття. Не стали виключенням з цього ряду й "механізми метамови" (Р.Барт) політичного соціосеміозиса. Разом із вищезгаданими нормативно-символічними формами організації політичного простору, які, конкуруючи за владу над умами, застосовуючи часто різні за характером механізми впливу на суспільну свідомість, архітектура також апелює до найвищих цінностей соціального порядку, і, відповідно, само стає об'єктом соціальної рефлексії.

Безумовно, мистецтво з архітектурою та пануюча у суспільстві світоглядна система часто конкурують між собою, що зумовлює різноманітність моделей взаємин між мистецтвом та політикою у різних політичних

режимах. Однак, будь-який політичний режим передбачає та прагне гармонізувати стосунки політичної та естетичної сфер та уникати суперечностей між ними. Отже, специфіка архітектури як мистецтва полягає, по-перше, у її нормативному статусі і, по-друге, у її спроможності емоційно впливати на масову свідомість. Саме це і перетворює витвори архітектури на символи панування і забезпечує їх належне місце в арсеналі яклегітиміаційних практик влади, так і інструментів політики пам'яті.

У цьому зв'язку підкреслимо, що мистецтво оперує простором, який, однак, не зумовлюється формальними категоріями політики. Простір мистецтва – це простір духовний, символічний та соціальний. Звідси, влада, яка здійснюється через соціокультурну матрицю, є більш імперативною, що і зумовлює вкрай високий легітиміаційний потенціал мистецтва. Адже, останнє ніколи не приховувало своїх планів по радикальному преображенню дійсності. Не випадково, архітектурні стилі часто стають синонімами цілих історичних епох, а з художніми візуальними проектами ідеальних соціально-просторових конструкцій не спроможні конкурувати ані літературні, ані філософські утопії.

Підсумовуючи аналіз функціонально-семантичного навантаження архітектури у практиках соціального управління, відзначимо, по-перше, їх вагомий потенціал, як інструментів забезпечення процесів самоідентифікації влади, без чого становлення держави, як форми політичної організації суспільства є неможливим, і, по-друге, наочну спряженість їх генези та еволюції із культурно-історичною динамікою розвитку суспільства в цілому, що наділяє їх статусом конституюючихуніверсальї соціально-політичного порядку. Саме останнє і робить національну архітектурну спадщину потужним інструментом формування політики пам'яті.

У цьому зв'язку зазначимо про необхідність подальших досліджень у сфері систематизації національної архітектурної спадщини у контексті визначення концептуальних засад державної політики пам'яті.

Список використаних джерел

1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М.Хальбвакс // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – №2–3 (40–41). – С.12–35.
2. Нора П. Всемирное торжество памяти / П.Нора // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – №2–3 (40–41). – С.37–51.
3. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка / І.Симоненко // Інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/241/>
4. Берг М. Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе / М.Берг. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 352 с.
5. Шмитт К. Понятие политического / К.Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – №1. – С.37–67.
6. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р.Арон; пер. с фр. Г.И.Семенова. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
7. Бурдьё П. Социология социального пространства / П.Бурдьё; общ.ред. пер. с фр. Н.А. Шматко. – М.: Ин-т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с.

References

1. Halbwachs M. Kollektivnaya u ystorycheskaya pamyat' / M.Halbwachs // Nepriykosnovennyiy zapas. Debati o polytyke u kul'ture. – 2005. – №2–3 (40–41). – С.12–35.
2. Nora P. Vsemyrnoe torzhestvo pamyaty / P.Nora

// Nprykosnovennyi zapas. Debaty o polytyke y kul'ture. – 2005. – №2–3 (40–41). – S.37–51.

3. Symonenko I. Kontseptual'ni zasady derzhavnoyi polityky pam'yati. Analytychna zapyska / I.Symonenko // Instytut stratehichnykh doslidzhen' [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/241/>

4. Berg M. Lyteraturokratyya. Problema prysvoenyia y pereraspredelenyia vlasty v lyterature / M.Berg. –M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2000. – 352s.

5. Schmitt C. Ponyatyie polytycheskoho / C.Schmitt // Voprosy sotsyolohyy. – 1992. –№1. – S.37–67.

6. Aron R. Demokratsyya i totalytaryzm / R.Aron; per. s fr. H.Y.Semenova. – M.: Tekst, 1993. – 303 s.

7. Bourdieu Sotsyolohyya sotsyal'noho prostranstva / P.Bourdieu. – M.: Yn-t jeksperimental'noj sotsyolohyy; SPb.: Aleteyya, 2007. – 288 s.

Pelevin E. Y., postgraduate Department of Political Science, Odessa National Polytechnic University (Ukraine, Odessa), arhitektonica@gmail.com

National architectural heritage as the formation instrument of the politics of memory

The purpose of this paper is to identify the specific of architecture as an instrument of social management and politics of memory. Concepts such as historical memory, state politics of memory, national picture of the world are defined. The collective memory of Ukrainian society is described. Her condition is defined as a crisis. The place of the architectural heritage in the instruments of state politics of memory is outlined. Symbolic nature and social management potential of architecture as the formation means of the politics of memory are shown. They are caused by the fact that architectural space has three dimensions: social, spiritual and symbolic. Through their coupling is the combination of self identity processes of authority and cultural-historical dynamics development of society as a whole. This makes architecture the universal constituent of socio-political order and instrument of the state politics of memory. The study and promotion of national architectural heritage – important task of modern domestic science and state cultural policy.

Keywords: architecture, politics of memory, social management.

Пелевін Е. Ю., аспірант кафедри політології, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), arhitektonica@gmail.com

Национальное архитектурное наследие как инструмент формирования политики памяти

Целью данной статьи является выявление специфики архитектуры как инструмента социального управления и формирования политики памяти. Дается определение таким понятиям, как историческая память, государственная политика памяти, национальная картина мира. Дается характеристика коллективной памяти украинского общества. Ее состояние определяется как кризисное. Определено место архитектурного наследия среди инструментов формирования государственной политики памяти. Показано знаковую природу и социоуправленческий потенциал архитектуры как инструмента формирования политики памяти. Они обусловлены тем, что пространство архитектуры имеет три измерения: социальное, духовное и символическое. Через их сопряжения происходит соединение процессов самоидентификации власти и культурно-исторической динамики развития общества в целом. Это делает архитектуру конституирующей универсалией социально-политического порядка и инструментом формирования государственной политики памяти. Изучение и популяризация национального архитектурного наследия – актуальная задача современной отечественной науки и государственной культурной политики.

Ключевые слова: архитектура, политика памяти, социальное управление.

* * *

УДК 904:27–557.5(477.83)“11/12”

Филипчук Г. В.
аспірантка відділу історичної етнології,
Інститут народознавства НАН України
(Україна, Львів), galsoloviy@ukr.net

Новий християнський некрополь літописного Пліснеська

Розглядається відкритий у 2013 році християнський некрополь, розташований неподалік укріплень літописного Пліснеська. Аналізуються матеріали християнських поховань XII–XIII ст. Усі могили давньоруського часу, відкриті в результаті археологічних робіт, виявилися ґрунтовими безінвентарними інгумаціями. Захоронення характеризувалися західною орієнтацією кістяків і були здійснені у неглибоких ямах. На некрополі були поховані особи різного віку та статі. Це дозволяє говорити, що цвинтар

належав до однієї з парафіяльних церков. Найближчою з відомих церков є споруда XIV – початку XV ст. Локалізація давньоруської церкви та поховань постмонгольського часу є справою найближчого майбутнього.

Ключові слова: Пліснеськ, Пліснеський археологічний комплекс, християнство, могильник, поховання, церква, давньоруський період.

Пліснеський археологічний комплекс являє собою унікальну сукупність пам'яток середньовічного періоду, репрезентовану культовим язичницьким місцем (сер. – кін. VII ст. – кін. X ст.) двома городищами (IX–X ст. і XII–XIII ст.), курганним могильником (XI – пер. тр. XII ст.), відкритими поселеннями XI ст. й др. пол. XIII – поч. XIV ст., а також низкою монастирських і парафіяльних церков та некрополів середньовіччя і нового часу. Особливе місце у комплексі займає укріплене поселення слов'янського періоду, площа якого наприкінці X ст. складала близько 450 га (!), а також літописне давньоруське місто. Між обома городищами існували суттєві розбіжності як у плані укріпленої території (у порівнянні з територією слов'янського Пліснеська, площа давньоруського городища складала лише 2,8 га), так і в структурі: протягом IX–X ст. укріплене поселення характеризувався полісною, а впродовж XII–XIII ст. – бургівською моделями [5].

До складу укріпленої частини городища давньоруського часу входили урочище “Оленин Парк”, де ймовірно розташовувався двір феодала, а також перша з відомих церков, від якої лік своєї історії веде Підгорецький монастир; урочище “Замчиско”, де знаходилися численні житлові та господарські споруди XI–XIII ст., могильник і церква XII–XIII ст. тощо [3, с. 82–83].

За межами укріпленої території давньоруського Пліснеська також почасти локалізувалася житлово-господарська забудова. На особливу увагу в цьому плані заслуговує прилегла до зазначеного урочища ділянка, яка знаходиться між слов'янськими лініями захисту № 5 та 4 (вали № 3 і 4). У південній її частині вже давно відомо два могильника XII–XIII ст. Ще один християнський некрополь літописного Пліснеська вдалося зафіксувати у 2013 році [6]. Археологічні дослідження того сезону мали на меті з'ясувати характер забудови між 5 та 6 лініями захисту, ближче підніжжя раніше дослідженого валу №4. Для виконання цих завдань, поруч з розкопом I було закладено розкоп III*. На площі 48 м² вдалося відкрити і дослідити рештки наземних і заглиблених будівель слов'яно-русського періоду, а також шести інгумаційних ґрунтових захоронень – частини до сьогодні невідомого християнського могильника давньоруського часу.

Практично в усіх випадках захоронення виявилися безінвентарними. А тому, при визначенні відносної хронології кожної з могил, враховувалися головним чином, їхня стратиграфія, розташування стосовно

* Археологічні дослідження проводилися під кер. М. Филипчука, за участю лаборантів Б. Завітія, Б. Гринюки та автора праці. Попередній антропологічний аналіз решток інгумаційних ґрунтових захоронень був здійснений керівником експедиції та студентками-антропологами Загребського університету (Хорватія), які улітку 2013 р. проходили стажування на базі Пліснеського археологічного комплексу. Висловлюємо щирю подяку М. Филипчуку за представлені матеріали, а також цінні рекомендації і зауваги, отримані під час написання статті.